

ALINA GUT

Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej

im. Alcide De Gasperi w Józefowie

alina.gut@wsge.edu.pl

DOI: 10.13166/WSGE/KZ/FTJL1282

Practical use of cultural capital resources in the process of local integration

Praktyczne wykorzystanie zasobów kapitału kulturowego w procesie integracji członków społeczności lokalnej

Abstract: Cultural capital is one of the basic conditions for the existence of local bonds and social identity. In the perspective of contemporary cultural transformations, it has an overwhelming effect on the processes taking place in local communities and thus influences political decisions regarding the management of administrative units. The author aims to provide examples of the practical use of this knowledge by local administration bodies in Poland. As a result of the analysis of data collected on the websites of local governments, confirmation of the indicated theses was obtained.

Keywords: cultural capital, integration, local community, social trust, local government.

Streszczenie: Kapitał kulturowy to jeden z podstawowych warunków istnienia więzi i tożsamości lokalnej. W perspektywie współczesnych przeobrażeń kulturowych w przemożny sposób oddziałuje on na procesy zachodzące w społecznościach lokalnych i wpływa tym samym na polityczne decyzje dotyczące zarządzania jednostkami administracji. Autorka postawiła sobie za cel wskazanie przykładów praktycznego wykorzystania tej wiedzy przez organy administracji lokalnej w Polsce. W wyniku analizy danych zgromadzonych na stronach internetowych samorządów otrzymano potwierdzenie wskazanych tez.

Słowa kluczowe: kapitał kulturowy, integracja, społeczność lokalna, zaufanie społeczne, samorząd lokalny.

Wprowadzenie

Dziesięciolecia badań nad rolą kapitału kulturowego w procesach integracji społeczności lokalnych skutkują umocnieniem tezy, iż ukierunkowuje on procesy społeczne sprzyjające rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego. Integracja społeczna stanowi natomiast warunek istnienia wspólnoty. Za sprawą inicjowanych przez samorządy działań mieszkańcy włączani są w życie publiczne społeczności lokalnej.

Kapitał kulturowy, wynikający z wartości fundamentalnych dla danego systemu społecznego, a także z zasobów odziedziczonych w procesie socjalizacji przez poszczególnych członków wspólnoty lokalnej oraz ich indywidualnych aspiracji i umiejętności, ulega reprodukcji i konwersji na inne formy kapitału, tj. finansowego oraz społecznego¹. Niniejszy artykuł ma na celu przyjrzenie się tym zjawiskom oraz wskazanie możliwości oddziaływania kapitału kulturowego na integrację społeczną w Polsce.

Integracja społeczna w świetle współczesnych badań

Integracja społeczna, szczególnie w zakresie przeciwdziałania zjawisku wykluczenia, stanowi jeden z priorytetów programowych Unii Europejskiej. Realizowane w ramach programów unijnych zadania mają na celu nie tylko, jak mogłoby się wydawać, integrację społeczną, ale przede wszystkim rozwój gospodarczy państwa i odnoszą się do sfery ekonomicznej kapitału ludzkiego. Wynika to, być może, z następujących założeń:

- ▣ integracja społeczeństwa nie zawsze przyczynia się do jego rozwoju,
- ▣ trudno dokonać oceny poziomu integracji, trudno ją w ogóle zmierzyć,
- ▣ ocena rozmiarów integracji nie może opierać się jedynie na wyliczeniu koegzystencji elementów kulturowych znajdujących się na pewnym terytorialnym obszarze².

¹ M. Ziółkowski, *Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim*, Studia Edukacyjne 22/2012, s. 20–22.

² J. Fichter, *Grundbegriffe der Soziologie*, Wiedeń–Nowy Jork 1970, s. 238, za: W. Świątkiewicz, *Integracja kulturowa i jej społeczna uwarunkowania*, Katowice 1987, s. 13–14.

Sama integracja przez jedną część badaczy rozumiana jest jako pewien stan, a przez drugą jako proces. To drugie podejście daje możliwość opisu jej przyczyn, przebiegu oraz potencjalnych prognoz. W tym rozumieniu integracja oznacza scalanie, łączenie, czynienie spójnym, zwartym. Integracja nie oznacza jedności w sensie jednolitości, ale jedność w różnorodności i „pewną harmonię społeczną, powstałą na skutek określonej zgodności różnych elementów systemu społecznego”³. Zdaniem Jana Szczepańskiego integracja jest naturalnym procesem kreującym ową całość „nie tylko poprzez tworzenie wspólnych instytucji formalnych, lecz przez wytwarzanie wspólnych wartości, wzorów działania, interesów i poglądów”⁴.

Badacze nauk społecznych tworzą typologie integracji. Werner Landecker (przedstawiciel socjologii wiedzy) wyróżnia cztery jej rodzaje: normatywną, funkcjonalną, komunikatywną i kulturową. Integracja normatywna oznacza uznanie i przestrzeganie obowiązujących w danej społeczności norm. Integracja funkcjonalna poprzez wzajemną wymianę usług przez członków społeczności służyć ma zapewnieniu realizacji wszystkich jej funkcji (ekonomicznych, społecznych i politycznych). Integracja komunikatywna wyraża się wysoką responsywnością informacji wewnątrz grupy. Integracja kulturowa to zachowanie swoistego *consensusu* pomiędzy zróżnicowanymi wartościami członków danej społeczności. Niejednorodność tych wartości wynika z przynależności członków danej społeczności do poszczególnych grup czy warstw społecznych⁵. Jak zauważa Wojciech Świątkiewicz, integracja kulturowa przede wszystkim oddziałuje na wartości poprzez wartości, a więc w sferze kultury symbolicznej. Ustosunkowanie się wszystkich członków danej społeczności do obowiązujących norm widoczne jest natomiast w sferze ich postaw. Integracja komunikatywna odzwierciedla się we wspólnie przyjętych znaczeniach, a integracja funkcjonalna w działaniach na rzecz tego, co nazywamy „dobrem wspólnym”.

³ W. Świątkiewicz, *Integracja kulturowa i jej społeczna uwarunkowania*, Katowice 1987, s. 12.

⁴ J. Szczepański, *Założenia i ogólna koncepcja planu badań nad rozwojem klasy robotniczej*, [w:] *Studia nad rozwojem klasy robotniczej w Polsce*, Łódź–Warszawa 1961, s. 10, za W. Świątkiewicz, *Integracja kulturowa i jej społeczna uwarunkowania*, Katowice 1987, s. 12.

⁵ W.S. Landecker, *Typcs of Integration and Their Measurement*, [w:] *T/u Language of Social Research*, Nowy Jork 1962, za: W. Świątkiewicz, *Integracja kulturowa i jej społeczne uwarunkowania*, Katowice 1987, s. 29–30.

Integracja społeczności lokalnych a kapitał kulturowy

Do postulowanych przez badaczy tej problematyki zadań mających na celu integrację społeczności lokalnych zalicza się⁶:

- ▄ ograniczenie barier komunikacyjnych,
- ▄ zmniejszenie dystansu społecznego oraz wyrównanie dysproporcji społecznych,
- ▄ ujednoczenie warunków prawno-administracyjnych i obowiązujących procedur,
- ▄ pobudzanie poczucia więzi międzypokoleniowych poprzez dbałość o materialne dziedzictwo kulturowe,
- ▄ pobudzanie poczucia wspólnoty obyczajowej, tradycji i zwyczajów,
- ▄ pobudzanie poczucia wspólnoty religijnej i wspólnego systemu aksjologicznego,
- ▄ współpraca przy realizacji celów gospodarczych,
- ▄ internalizacja wspólnych norm społecznych oraz zasad życia politycznego,
- ▄ pobudzanie poczucia wspólnoty trajektorii rozwoju gospodarczego i osiągnięcia dobrobytu społeczno-ekonomicznego,
- ▄ pobudzanie poczucia związków grupowych i jednakowych warunków wydatkowania pracy,
- ▄ dbałość o wspólny przekaz historyczny dotyczący przeżyć i doświadczeń jednostkowych oraz grupowych,
- ▄ szerzenie wspólnego przekazu dotyczącego przyszłości, oczekiwań i wyobrażeń dotyczących relacji międzygeneracyjnych.

Świątkiewicz uważa, że „kapitał kulturowy w istotny sposób powiązany jest z procesami integracji. Jest bowiem czynnikiem, który w zasadniczym stopniu ukierunkowuje procesy społeczne na każdym etapie ich stawania się. Integracja społeczna jako warunek istnienia społeczności zawsze skupiona jest wokół wartości fundamentalnych dla danego systemu społecznego.

⁶ A. Becla, S. Czaja, *Czynniki integracji i dezintegracji społeczności lokalnych na przykładzie społeczności gminy Dobromierz*, [w:] *Społeczności lokalne jako miejsca zmian. Teoria i praktyka*, M. Adamczyk, W. Olszewski (red.), Polkowice 2015, s. 201–204.

W perspektywie współczesnych przeobrażeń kulturowych rozpiętych między procesami globalizacji i lokalizacji dokonuje się zasadnicza zmiana formuły życia społecznego, polegająca na przechodzeniu od społeczeństwa losu do społeczeństwa wyboru⁷. W społeczeństwie losu przeszłość i tradycja stanowiły podstawowe struktury życia społecznego. Wspólnota lokalna była uporządkowaną, stabilną całością, w ramach której każdy podmiot pełnił określone zadania. Aby jednak takie zadanie mogło mu zostać powierzone, musiał on uzyskać aprobatę innych podmiotów i członków społeczności. Natomiast w społeczeństwie wyboru każdy członek społeczności ponosi osobistą odpowiedzialność za podjęte działania⁸.

Zatem zasoby kulturowego kapitału jednostki badać można poprzez analizę tego, co mogła w procesie socjalizacji odziedziczyć, oraz jej własne wyposażenie w dobra kultury, osiągnięte umiejętności (np. znajomość języków obcych czy technologii informacyjnej), sposób uczestnictwa w kulturze i przejawy indywidualnego stylu życia⁹. Tym samym zasoby kulturowego kapitału jednostki mają charakter niepoliczalny, jakościowy i segmentacyjny. Pozycję jednostki w tej segmentacji definiują takie informacje, jak: pochodzenie społeczne, status majątkowy i kulturowy rodziców, wyposażenie domu rodzinnego w dobra kultury, przebieg dzieciństwa, wykształcenie, umiejętności, zainteresowania oraz sposób spędzania czasu wolnego¹⁰.

Kapitał kulturowy jednostek będzie zatem bezpośrednio oddziaływał na ich integrację w społecznościach lokalnych w zakresie siedmiu z dwunastu wymienionych wcześniej zadań, tj.:

- a) ograniczania barier komunikacyjnych poprzez dzielenie wspólnego kodu kulturowego;

⁷ W. Świątkiewicz, *Kapitał kulturowy a zagadnienie integracji społecznej*, [w:] A. Barska, T. Michalczuk, M.S. Szczepański (red.), *Ku integracji rozwoju człowieka i społeczeństwa*, Katowice 2001, s.104.

⁸ J. Mariański, *Peter Ludwig Berger (1929–2017) przejście od teorii sekularyzacji do deskularyzacji*, Lublin 2021, s. 33.

⁹ Pozycja społeczna – kapitał społeczny, https://www.pedagog.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2018/09/mp13-pozycja_spoeczna_kapital_spoeczny.pdf, s. 3 [dostęp 13.06.2021].

¹⁰ Tamże.

- b) pobudzania poczucia więzi międzypokoleniowych poprzez dbałość o materialne dziedzictwo kulturowe
- i odwrotnie,
- c) szerzenia wspólnego przekazu dotyczącego przyszłości, oczekiwań i wyobrażeń dotyczących relacji międzygeneracyjnych poprzez np. twórczość artystyczną, naukową, czy dziennikarską w wymiarze lokalnym;
- d) pobudzania poczucia wspólnoty obyczajowej, tradycji i zwyczajów poprzez świadomość wspólnoty doświadczeń historycznych;
- i przeciwnie,
- e) dbałości o wspólny przekaz historyczny dotyczący przeżyć i doświadczeń jednostkowych oraz grupowych poprzez współodczuwanie więzi tradycji i obyczajów;
- f) pobudzania poczucia wspólnoty religijnej i wspólnego systemu aksjologicznego poprzez udział jednostek we wspólnych wydarzeniach kulturalnych i religijnych,
- g) pobudzania poczucia wspólnoty trajektorii rozwoju gospodarczego i osiągania dobrobytu społeczno-ekonomicznego poprzez organizację i udział w inicjatywach mających na celu to, co nazywamy „dobrem wspólnym”.

Potwierdza to doniosłą rolę kapitału kulturowego w procesie integracji. Nie ma jednak możliwości zrealizowania tych zadań jedynie w sposób oddolny, zrzeszeniowy i nieformalny. Samorząd jest najważniejszym spoiwem integrującym społeczność lokalną. Poprzez konstytucyjne zasady solidarności i subsydiarności samorząd terytorialny oddziałuje na kształtowanie „współżycia społeczności lokalnej, a zarazem państwowej i nawet narodowej. Jest to też rola realizująca proces uspołecznienia człowieka, która nie niszczy jego indywidualności. Toczy się tu proces przystosowania jednostki do wspólnoty, odwzorowywanie, tworzy spójnia solidarnościowa”¹¹. Jak zauważa Stanisław Wójcik, kapitał kulturowy w istotny sposób przyczynia się do skuteczności

¹¹ S. Wójcik, *Funkcje samorządu terytorialnego*, Roczniki Nauk Społecznych, t. 8(44), nr 3, 2016, s. 155–156.

realizacji postawionych przez samorząd lokalny celów. „Na kapitał kulturowy samorządu składa się: zaufanie społeczne oraz cnoty obywatelskie. Daje to nadzieję, że dzięki temu kapitałowi, społeczności lokalne i ich reprezentacje zachowają niezbędną roztropność, mądrość i w ogóle zdrowie duchowe w budowie lepszej przyszłości”¹².

Przykłady działań instytucjonalnych

Obecnie ideałem obywatelskim zdają się być takie cnoty, jak: tolerancja, innowacyjność, aktywny i autonomiczny rozwój, poszanowanie dla państwa prawa, a także oferowana przez samorząd możliwość tworzenia wolnej i wielostronnej narracji dotyczącej podmiotowości osobistej i społecznej¹³. Strukturalny kontekst kultury zaufania, zdaniem Bożeny Tuziak, wyznaczają decentralizacja i uspołecznienie władzy, dzięki którym to system reguł społecznych stwarza poczucie porządku, przewidywalności i bezpieczeństwa egzystencjalnego, trwałości ładu społecznego i podporządkowania władzy regułom prawa oraz konsekwentne realizowanie uprawnień i obowiązków¹⁴.

Działania w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, obejmujące Priorytet I (zawierający hasło „integracja społeczna”), zrealizowane zostały przez instytucje państwowe, zatem miały one charakter scentralizowany. Przykładem jest Projekt „Integracja młodzieży z powiatu szydłowieckiego” w ramach działania 7.3 Inicjatywy lokalne na rzecz aktywnej integracji, którego głównym założeniem jest przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i jego konsekwencjom. Projekt ten rozpoczął się we wrześniu, a zakończył w grudniu 2011 r. Uczestniczyli w nim uczniowie szkół średnich z Szydłowca. Powiat Szydłowiecki, który był beneficjentem programu, uzyskał dofinansowanie unijne, m.in. na szkolenia dla uczniów z grafiki

¹² Tamże.

¹³ J. Grzybowski, *Obywatelskość i cnota – niepodważalny związek polityki i etyki w starożytnej Grecji*, *Kwartalnik Filozoficzny*, t. 43, z. 4, Kraków 2015, s. 145.

¹⁴ B. Tuziak, *Kapitał społeczny lokalnych wspólnot samorządowych*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 9, cz. 2, 2006, s. 504–505.

komputerowej i tworzenia stron www¹⁵. Tego typu działań i projektów realizowanych w latach 2007–2013 w ramach PO KL było w Polsce 4308¹⁶. Pokazuje to ogromną skalę zjawiska oraz zauważone przez samorządy zapotrzebowanie na realizację działań integrujących w wymiarze edukacyjnym społeczność lokalną. Dla porównania, w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego rozdysponowano pieniądze na 117 projektów rozwijających sektor nowych technologii.

Niektóre samorządy w publicznych obwieszczeniach poinformowały o mierzalnych efektach tych działań. Przykładem jest gmina Węgierska Górką w województwie śląskim, gdzie w 2008 r. 5 osób bezrobotnych zostało przeszkolonych z obsługi wózków widłowych, a 10 z obsługi kas fiskalnych. W 2009 r. natomiast w ramach tego programu 5 osób bezrobotnych odbyło kurs przygotowujący do zawodu przedstawiciela handlowego, 7 opiekuna osób starszych i dzieci, 12 florysty. Program ten trwał jeszcze do 2011 r. i jego uczestnicy zdobywali podobne kursy oraz kwalifikacje, m.in. przygotowujące do zawodu kucharza¹⁷.

Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rawie Mazowieckiej na przełomie maja i czerwca 2018 oraz 2019 r. realizował Program Aktywizacja i Integracja. W ramach bloku integracja społeczna odbywały się zajęcia warsztatowo-integracyjne, „m.in. z zakresu komunikacji interpersonalnej, asertywności, gospodarowania czasem, radzenia sobie ze stresem, zdrowego stylu życia, tworzenia dokumentów aplikacyjnych oraz aktywnego poszukiwania pracy”¹⁸. Założeniem projektu było kształtowanie aktywnej postawy w życiu społecznym i zawodowym osób bezrobotnych, w szczególności mieszkających na obszarze zdegradowanym, przez zwiększenie ich motywacji do pracy oraz wzrost samooceny.

¹⁵ *Integracja młodzieży z powiatu szydlowieckiego*, http://szydlowiecpowiat.pl/cms/19110/integracja_mlodzirzy_z_powiatu_szydlowieckiego [dostęp: 13.06.2021].

¹⁶ *Projekty*, https://mapadotacji.gov.pl/projekty/?search-s=integracja&page_no=7 [dostęp: 13.06.2021].

¹⁷ *Aktywna integracja szansą rozwoju gminy Węgierska Górką*, <https://wegierska-gorka.pl/aktywna-integracja-szansa-rozwoju-gminy-wegierska-gorka> [dostęp: 13.06.2021].

¹⁸ *Program Aktywizacja i Integracja*, <https://www.rawamazowiecka.pl/2759,program-aktywizacja-i-integracja> [dostęp: 13.06.2021].

Projekt „Relacje-restart”, współfinansowany z budżetu Miasta Gdyni, był realizowany od lutego do grudnia 2019 r. Poprzez warsztaty prowadzone przez psychologa terapeutę, grupa dorosłych osób z niepełnosprawnościami oraz ich rodzice mogli rozwinąć samodzielność, a także wymienić doświadczenia z innymi osobami znajdującymi się w podobnej sytuacji życiowej¹⁹. To jeden z licznych programów w realizowanych w Polsce, w których integracja jest rozumiana w sposób zawężony i jednoznaczny ze wsparciem osób niepełnosprawnych w ich codziennym funkcjonowaniu.

Bardziej widoczne jest rozgraniczenie działań samorządów mających na celu integrację społeczną w ramach programów regionalnych. Przykładem tego będzie jeden z projektów systemowych Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Dolnośląskiego na lata 2014–2020 pn. „Aktywna integracja w powiecie złotoryjskim”. Projekt ten miał na celu „podniesienie zdolności zatrudnienia, integracja społeczna oraz zwiększenie mobilności i aktywności społecznej mieszkańców powiatu złotoryjskiego zagrożonych wykluczeniem społecznym”²⁰.

Podsumowanie

Przedstawiona analiza wskazuje, iż zaufanie społeczne oraz cnoty obywatelskie samorządu w bezpośredniej koniunkcji z kapitałem kulturowym społeczności (a więc sumą kompetencji, dóbr i doświadczeń jej członków) istotnie, lecz niewystarczająco oddziałują na integrację.

Podobnie jak zostało wskazane na początku artykułu, sama integracja nie zawsze przyczynia się do rozwoju społecznego. Uzasadniona tym samym staje się inna teza – decentralizacja stanowi powszechny warunek partycypacji społecznej. Natomiast cnoty obywatelskie wyznaczają strukturalny kontekst kultury zaufania, która jest fundamentem kapitału kulturowego społeczności.

¹⁹ Projekt „Relacje-restart” w Centrum integracja Gdynia, <https://www.gdynia.pl/mieszkaniec/aktualnosci,3805/projekt-relacje-restart-w-centrum-integracja-gdynia,533961> [dostęp: 13.06.2021].

²⁰ Projekt systemowy „Aktywna integracja w powiecie złotoryjskim”, <http://pcpr-zlotoryja.pl/p,71,projekt-systemowy-aktywna-integracja-w-powiecie-zlotoryjskim> [dostęp: 13.06.2021].

Przedstawione w artykule działania realizowane były przez instytucje państwowe, zatem miały charakter scentralizowany. Niemniej jednak warto mieć na uwadze, iż tego typu inicjatywy stanowią zaledwie część sformalizowanych działań mających na celu integrację społeczności lokalnej.

Oddolne – niesformalizowane procesy integracyjne są fundamentem zaufania społecznego. Kapitał kulturowy poszczególnych członków wspólnoty, będący *de facto* obrazem poziomu zaufania społecznego, sprawia, że podnoszą oni swoje kwalifikacje, zdobywają wiedzę, nie zgadzają się na wykluczenie kogokolwiek np. z powodu niepełnosprawności oraz krzewią wśród innych aktywną postawę w życiu społecznym i zawodowym.

Bibliografia

- Aktywna integracja szansą rozwoju gminy Węgierska Górka, <https://wegierska-gorka.pl/aktywna-integracja-szansa-rozwoju-gminy-wegierska-gorka> [dostęp: 13.06.2021]
- Becla A., Czaja S. (2015). *Czynniki integracji i dezintegracji społeczności lokalnych na przykładzie społeczności gminy Dobromierz*, [w:] M. Adamczyk, W. Olszewski (red.) *Społeczności lokalne jako miejsca zmian. Teoria i praktyka*, Polkowice, Wydawnictwo Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach
- Grzybowski J. (2015). *Obywatelskość i cnota – niepodważalny związek polityki i etyki w starożytnej Grecji*, Kwartalnik Filozoficzny, t. 43, zeszyt 4, Kraków
- Integracja młodzieży z powiatu szydlowieckiego*, http://szydlowiecpowiat.pl/cms/19110/integracja_mlodziemy_z_powiatu_szydlowieckiego [dostęp: 13.06.2021]
- Mariański J. (2021). *Peter Ludwig Berger (1929–2017) przejście od teorii sekularyzacji do desekularyzacji*, Lublin
- Pozycja społeczna – kapitał społeczny, s. 3, https://www.pedagog.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2018/09/mp13-pozycja_spoeczna_kapital_spoeczny.pdf [dostęp: 13.06.2021]
- Program Aktywizacja i Integracja*, <https://www.rawa.mazowiecka.pl/2759,program-aktywizacja-i-integracja> [dostęp: 13.06.2021]
- Projekt „Relacje-restart” w Centrum integracja Gdynia, z <https://www.gdynia.pl/mieszkaniec/aktualnosci,3805/projekt-relacje-restart-w-centrum-integracja-gdynia,533961> [dostęp: 13.06.2021]
- Projekty*, https://mapadotacji.gov.pl/projekty/?search-s=integracja&page_no=7 [dostęp: 13.06.2021]
- Świątkiewicz W. (1987). *Integracja kulturowa i jej społeczna uwarunkowania*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
- Świątkiewicz W. (2001). *Kapitał kulturowy a zagadnienie integracji społecznej*, [w:] A. Barska, T. Michalczyk, M. S. Szczepański (red.), *Ku integracji rozwoju człowieka i społeczeństwa*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
- Tuziak B. (2006). *Kapitał społeczny lokalnych wspólnot samorządowych*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, zeszyt 9, część 2, Rzeszów, Katedra Teorii Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego

- Wójcik S. (2016). *Funkcje samorządu terytorialnego*, Roczniki Nauk Społecznych, t. 8(44), nr 3, Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL
- Ziółkowski M. (2012). *Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim*, Studia Edukacyjne, nr 22/2012. Poznań, Wydział Studiów Edukacyjnych UAM w Poznaniu